

Соціо-еколого-економічні аспекти природокористування на прикордонних територіях*

У статті проаналізовано основні соціальні, екологічні і економічні проблеми природокористування на прикордонних територіях. Розглянуто транскордонні ресурси і міждержавні конфлікти, що виникають з приводу їх використання.

Ключові слова: забруднення, конфлікти, користування, обмеження, прикордонні території, природокористування, ресурси.

Вступ. Постановка проблеми

На сучасному етапі глобалізації і інформатизації суспільства з одного боку, і трансформаційних процесів національної економіки України – з іншого, актуальним є розвиток прикордонних регіонів та прикордонної співпраці. Варто відмітити, що серед основних пріоритетів діяльності Міністерства закордонних справ (МЗС) України в 2008 р. базовими було визначено розвиток інфраструктури прикордонних регіонів і транскордонного співробітництва (ТС), а також – в 2009 р. – затвердження правил прикордонного руху. Під розвитком прикордонних територій розуміється розвиток їх інфраструктури, а також наближення соціо-еколого-економічного законодавства країни і саме питань, що регулюють здійснення соціо-еколого-економічної міжнародної співпраці, до європейських норм.

При здійсненні прикордонної і транскордонної співпраці значна частина конфліктів стосується сфери природокористування. Це пов'язано і з розбіжностями у екологічному праві країн, що мають спільний кордон, а також з відмінностями у стратегіях розвитку і збереження навколишнього природного середовища, використання обмежених ресурсів і т. ін. Тому для налагодження прикордонної співпраці і виведення відносин на рівноправний, взаємовигідний і прагматичний рівень необхідним етапом є дослідження соціо-еколого-економічних аспектів природокористування в країні в загалі, та на прикордонних територіях зокрема.

Прикордонні вигоди і проблеми природокористування

Вигодами активної участі прикордонних регіонів в міжнародній співпраці визначаються передача досвіду демократичного суспільства, громадянської ініціативи, створення умов для вирівнювання стандартів життя по обидва боки кордону, розширення промислової кооперації, розбудова комунікаційної інфраструктури,

Лукаш Ольга Анатоліївна, кандидат економічних наук, асистент кафедри економіки Сумського державного університету; Дерев'янку Юрій Миколайович, кандидат економічних наук, асистент кафедри економіки Сумського державного університету.

* Матеріал підготовлений і публікується у рамках українсько-російського наукового проекту № Ф28.5/006 «Формування економічного механізму вирішення міжнародних екологічних конфліктів» за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

налагодження взаємодопомоги у випадках катастроф і ліквідації наслідків стихійних лих тощо. Прикордонне співробітництво у політичній, економічній, природоохоронній, інфраструктурній, гуманітарній сферах збагачує національний досвід ведення зовнішніх зносин, сприяє економічному процвітання.

Нами при постановці проблематики дослідження було наголошено про невирішеність питання збереження навколишнього середовища і ефективного природокористування при здійсненні прикордонної співпраці. В цьому контексті варто відмітити, що саме належить до екологічної складової прикордонного співробітництва. До екологічних проблем природокористування на прикордонних територіях нами пропонується відносити:

- 1) еколого-економічні збитки від діяльності будь-якої галузі, що має місце на прикордонній території;
- 2) будь-які відходи галузей, що розташовані не на прикордонних територіях, але можуть спричинити збитки саме на них.

Одне з перших місць серед екологічних проблем України посідає проблема забруднення води. Водні об'єкти України забруднені переважно нафтопродуктами, фенолами, органічними речовинами, сполуками азоту та важкими металами. Середньорічний вміст основних забруднюючих речовин у воді багатьох річок перевищує гранично допустимі концентрації. Значного техногенного впливу зазнають підземні води.

Екологічні проблеми водних ресурсів, що розташовані на прикордонних територіях є ключовими в питаннях їх впливу на внутрішню і зовнішню безпеку країн та виникнення конфліктів. Але разом з водними проблемами в Україні спостерігається також доволі високий рівень забруднення атмосферного повітря. Найбільше забруднюють повітря підприємства обробної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, видобувної промисловості. Також негативно впливають на стан атмосфери викиди підприємств будівництва та сільського господарства. У багатьох областях країни викиди автотранспорту є основними забруднювачами повітря.

Значної екологічної шкоди зазнають ґрунти внаслідок їх забруднення викидами промисловості, невмілого або надмірного використання в аграрному секторі засобів хімізації, а також забруднення значних площ внаслідок аварії на ЧАЕС.

Забруднення природного середовища зумовлено передусім відходами промислових, сільськогосподарських і побутових об'єктів. Тверді відходи, до яких належать металургійні шлаки, відходи процесу збагачення корисних копалин, звалища побутового сміття розташовуються часто на сільськогосподарських угіддях і є джерелами токсичних речовин і елементів, що потрапляють в атмосферу, ґрунти, поверхневі та підземні води, завдаючи їм невиправної шкоди. Найбільша частка в утворенні відходів припадає підприємства металургійної та нафтохімічної галузей.

У містах і селищах міського типу щороку нагромаджується сміття, яке знешкоджується на міських звалищах, з яких більшість експлуатується без дотримання запобіжних заходів щодо забруднення підземних вод і повітряного басейну, та на невеликій кількості сміттеспалювальних заводів, технологічне обладнання яких не відповідає сучасним екологічним вимогам.

Таким чином, серед основних екологічних проблем навколишнього природного середовища України, які впливають, або можуть потенційно вплинути на внутрішню та зовнішню її безпеку, є:

- 1) забруднення водних ресурсів власним виробництвом і виробничою діяльністю сусідніх країн, а також побутовими відходами);
- 2) проблема вибору напрямів використання водних ресурсів, які носять транскордонний характер і в більшості випадків вимагають компромісних рішень щодо використання їх у своїй діяльності країнами-членами ТС;
- 3) зменшення біорізноманіття через неефективне використання ґрунтів, водних ресурсів, видобуток мінеральних ресурсів та ін.;
- 4) нелегальне ввезення та вивезення небезпечних речовин;
- 5) шкідливі викиди в атмосферне повітря підприємств, що розташовані неподалік від державного кордону;
- 6) розвиток ядерної енергетики;
- 7) проблеми забруднення через реструктуризацію військово-промислового комплексу.

***Транскордонні ресурси і міждержавні конфлікти,
що виникають з приводу їх використання***

Названі вище екологічні проблеми є особливо актуальними в руслі розвитку процесів глобалізації, інтеграції та активізації прикордонної співпраці в сучасній економіці. Деякі ресурси, які раніше мали статус національних, зараз трансформуються до статусу транскордонних. Це означає, що є не етичним та невірним з огляду на розвиток добросусідських відносин і стратегічного партнерства в економічній, соціальній, екологічній та ін. сферах, управляти такими ресурсами тільки на свій розсуд. Для сталого управління і моніторингу використання транскордонних ресурсів необхідно забезпечити ефективний механізм ТС, що сприятиме як зміцненню національної безпеки держави в галузі економіки та екології, так і перешкоджанню виникненню міждержавних конфліктів.

Міждержавні конфлікти з приводу транскордонних ресурсів можуть виникати в таких випадках, коли:

- 1) не забезпечується рівний (або пропорційний) доступ до транскордонних ресурсів;
- 2) використання транскордонних ресурсів одним з прикордонних регіонів збільшує екологічну напругу в прикордонному регіоні іншої країни.

Для подальшого огляду транскордонних екологічних проблем регіону нами вважається за доцільне дати визначення транскордонних ресурсів.

Транскордонні ресурси – це такі тіла і сили природи, кількісний і якісний склад яких неможливо віднести до власності лише однієї держави, а використання їх корисних властивостей однією державою може викликати збитки іншій, що має з нею спільний кордон. Прикладами транскордонних ресурсів є спільні басейни річок, озер, морів; заповідні території з їх рослинним і тваринним світом; атмосферне повітря; енергія вітру та ін. Транскордонні ресурси в однаковій мірі можуть бути використані сусідніми державами.

В якості інструментів ефективного використання транскордонних водних ресурсів (ТКВР) можуть бути:

- 1) створення координаційних рад і їх спільна робота по управлінню використанням ТКВР;
- 2) спільний моніторинг і оцінка стану ТКВР;
- 3) рівний доступ до інформації щодо використання і управління ТКВР, обмін інформацією;

- 4) участь громадськості в прийнятті рішень щодо напрямів використання ТКВР;
- 5) створення спільних транскордонних водозаборів;
- 6) створення єдиної правової бази для регулювання використанням ТКВР або наближення національної нормативно-законодавчої бази по цим питанням до європейської.

Україна активно співпрацює з сусідніми країнами в галузі використання та охорони транскордонних водних басейнів, зокрема з Російською Федерацією Україною підписано міжнародні угоди щодо басейнів річок Дніпро, Дон, Десна, Сіверський Донець, а також басейну Чорного моря.

На рис. 1 наведена CLD-діаграма, яка характеризує різні еколого-економічні наслідки спільного використання басейнів транскордонних річок в залежності від домовленостей з цього приводу сторін транскордонного співробітництва.

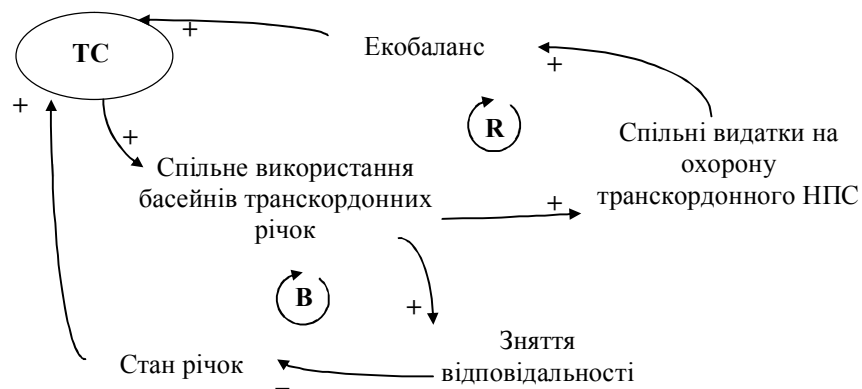

Рис. 1. CLD-схема еколого-економічних взаємозв'язків транскордонного співробітництва

З одного боку при домовленості між сторонами-партнерами про спільне використання басейнів транскордонних річок, вони несуть і спільні видатки на охорону транскордонного довкілля, що сприяє підтримці екобалансу в регіоні і посиленню активізації транскордонного співробітництва – експоненціальний тип взаємозв'язку – R. З іншого боку така домовленість може викликати бажання у сторін-партнерів різними засобами зняти з себе відповідальність за збитки довкіллю, що може викликати політичні і еколого-економічні конфлікти і погіршення стану транскордонних водних об'єктів. Такі процеси стримуватимуть розвиток транскордонного співробітництва, а взаємозв'язок відноситься до балансуєчого типу – B.

Основні екологічні, соціальні і економічні проблеми прикордонного співробітництва

В аналізі соціо-еколого-економічних проблеми транскордонного співробітництва можна виокремити три блоки проблем і проаналізувати їх більш детально. Що стосується екологічної складової, можна виокремити екологічні проблеми використання основних природних ресурсів за ступенем впливу на загальний стан регіонів кожної із

межуючи країн чи за швидкістю розповсюдження наслідків екологічних проблем по території. За такою характеристикою можна виділити:

- 1) забруднення атмосферного повітря, швидкість розповсюдження якого найбільша, хоча і залежить від рози вітрів та наслідки від якого зазвичай є найбільш відчутними через неможливість ізолювання від атмосферного повітря у короткі терміни;
- 2) забруднення водних ресурсів, як джерела питної води, та джерела водних ресурсів для багатьох галузей економіки; однак здатність реагувати на такі екологічні проблеми є порівняно вищою від забруднення атмосферного повітря;
- 3) забруднення земельних ресурсів, яке може і не мати прямих наслідків для стану екологічної безпеки, а може мати наслідки для майбутніх поколінь і проявитися в інших сферах.

Суттєвою проблемою, механізм вирішення якої є досить складним і вимагає тривалого часу на узгодження є проблема розроблення спільних заходів щодо охорони прикордонних територій. Серед чинників негативного впливу можна назвати:

- 1) невідповідність екологічного законодавства, протиріччя в нормах права між країнами та в середині кожної із країн, відсутність єдиних підходів і нормативів до ви рішення екологічних проблем, що можуть бути обумовлені історичним розвитком незалежних держав, особливостями місцевого законодавства і юриспруденції;
- 2) відсутність законодавчих передумов для прикордонного співробітництва у сфері охорони навколишнього природного середовища; на заваді розвитку діалогу між партнерами може стати відсутність законодавчого підґрунтя для створення транскордонних регіонів чи відсутність чітко прописаного механізму регулювання взаємовідносин між партнерами;
- 3) складність визначення ступеню впливу на стан екосистеми з боку кожної з країн-партнерів, досить складно визначити та розмежувати сфери відповідальності за ті чи інші порушення екосистеми з різних сторін, що може стати підґрунтям до непорозумінь і конфліктних ситуацій у відносинах країн партнерів;
- 4) відсутність належної державної підтримки, незважаючи на бажання сторін по створенню спільних територій відповідальності;
- 5) необхідність залучення третьої сторони у вигляді іншої держави чи регіону однієї із країн-партнерів для вирішення екологічних проблем, що безпосередньо не межує із регіоном-партнером;
- 6) необхідність розроблення єдиних нормативів природокористування та стану екології у регіоні; досить часто регіони не здатні самостійно вирішувати такі проблеми чи фінансувати їх самостійно за рахунок тільки місцевих бюджетів;
- 7) складність контролю за екосистемою через наявність формального кордону між державами (наприклад, при міграціях тварин).

Головною складовою екологічних проблем є екологічні обмеження. Екологічні обмеження – обмеження природного характеру на використання ресурсів глобальної екосистеми. Це, в першу чергу, обмеженість самих природних ресурсів: родючих земель, корисних копалин, прісної води і т.д. Крім того, до них можна віднести обмеження використання і застосування природних ресурсів. Більшість з них сьогодні використовується «хижацьким» способом, застосовуються там, де вже сьогодні існують реальні перспективи їх заміни на альтернативні, більш екологічно безпечні і ефективні

Розділ 1 Економіка природокористування і еколого-економічні проблеми

(наприклад, заміна використання нафти і газу на альтернативні джерела енергії, чи використання синтетичних замінників замість натуральних речовин).

Іншою складовою проблеми прикордонного природокористування є соціальні проблеми, серед ключових чинників яких можна зазначити:

- 1) складності перетину кордону як для юридичних, так і для фізичних осіб, що може бути обґрунтовано проблемами забезпечення національної безпеки чи контролю за нелегальними мігрантами;
- 2) нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів і відповідно – добробуту населення;
- 3) культурні і історико-політичні відмінності, що можуть стати каталізатором для розв'язання конфліктів на прикордонних територіях;
- 4) невідповідність компетенції представників органів місцевої влади (різна ступінь самостійності у вирішенні поточних питань)

До економічного блоку проблем природокористування на прикордонних територіях слід віднести:

- 1) різна фінансова спроможність регіонів-партнерів до вирішення проблем;
- 2) відсутність належного фінансування проектів прикордонного співробітництва;
- 3) низький ступінь (рівень) економічного співробітництва регіонів (країн): незначна частка обороту між регіонами у загальному зовнішньоторговельному обороті між країнами;
- 4) жорстка конкуренція між підприємствами-виробниками на прикордонних територіях.

Ключовою економічною проблемою прикордонного природокористування є обмеженість ресурсів наявних у розпорядженні сторін для виконання свої функцій, а також природних ресурсів, що сторони можуть спільно розробляти. Крім того, до економічних проблем прикордонного співробітництва слід віднести необхідність оцінки ефективності використання природних ресурсів на прикордонних територіях.

Оцінка впливу обмеженості ресурсів на результати господарської діяльності в прикордонному регіоні ускладнюється відсутністю єдиного методичного підходу і системи комплексних показників. Науково-методичні підходи до оцінки ефективності залучення і використання ресурсів виробничо-господарськими системами визначаються показниками за окремими групами (видами) ресурсів.

Питання визначення показників ефективності використання природних ресурсів в науковій літературі розроблене недостатньо повно. Серед показників ефективності можна навести вихід готового корисного для суспільства продукту із початкового вилученого природного ресурсу, матеріаломісткість, ступінь (коефіцієнт) переробки ресурсу. Однак для прикордонних територій можна виокремити і специфічні чинники використання природних ресурсів, які би характеризували високу ефективність використання природних ресурсів прикордонної території:

- перевищення ефективності використання ресурсів на прикордонній території порівняно із середніми значеннями у державі;
- зменшення питомої ваги використання натуральних природних ресурсів в прикордонному регіоні порівняно із середнім у державі;
- обсяг (частка) залучення іноземних інвестицій у проекти із ресурсозбереження на прикордонних територіях;
- кількість (частка) спільних підприємств, що працюють на прикордонних територіях;

Висновки і рекомендації

Комплексне вирішення проблем природокористування на прикордонних територіях дозволить підвищити ефективність використання природних ресурсів та налагодити систему спільних дій по забезпеченню контролю над порушенням екосистем у прикордонних територіях. Однак такі дії вимагають значних зусиль з боку країн-партнерів, налагодженої, чіткої, оперативної співпраці між державами і регіонами.

У подальших дослідженнях слід звернути увагу на особливості використання природних ресурсів у прикордонних територіях та більш детальному розгляді механізмів взаємовідносин економічних суб'єктів (держав, регіонів, підприємств) з приводу спільного природокористування на прикордонних територіях.

- 1 *Дерев'яно Ю. М.* Науково-методичні засади забезпечення ефективності виробничо-господарської діяльності підприємства в умовах обмеженості ресурсів: дис. ... кандидата економ. наук : 08.00.04 / Дерев'яно Юрій Миколайович. — Суми., 2008. — 195 с.
- 2 *Лукаш О. А.* Аналіз еколого-економічних взаємозв'язків у механізмах транскордонного співробітництва / О. А. Лукаш // Механізм регулювання економіки. — 2008. — № 2. — С. 77—90.
- 3 *Лукаш О. А.* Методичні підходи до оцінки еколого-економічної ефективності транскордонного співробітництва / О. А. Лукаш // Механізм регулювання економіки. — 2008. — № 3, Т. 1. — С. 181—185.

Отримано 07.05.2009 р.

О.А. Лукаш, Ю.Н. Дерев'яно
Социо-эколого-экономические аспекты природопользования
на приграничных территориях

В статье проанализированы основные социальные, экологические и экономические проблемы природопользования на приграничных территориях. Рассмотрены приграничные ресурсы и межгосударственные конфликты, возникающие при их использовании.

Ключевые слова: загрязнение, использование, конфликты, ограничения, приграничные территории, природопользование, ресурсы.